

Santeir e pansar digl pievel rumantsch

Autor(en): **Sonder, Ambros**

Objektyp: **Article**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **81 (1968)**

PDF erstellt am: **08.08.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-228371>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern. Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Santeir e pansar digl pievel rumantsch

Ambros Sonder

Igl caracter digl noss pievel è uscheia complex scu igls divers aspects fisicals dalla tera grischuna. Er schi an Svizra tudestga ins vot (per simplifitgier) rancanoscher agls abitants grischuns en caracter communabel quasi independentamaintg digl lungatg tg'igl singul raschungsa sainza considerar igls sies li da darivanza è chegl ena ficziun. Ainten la «Revue de psychologie des Peuples» (cumpareida igl 1963 à Caen) ò noss cumpatriot Dr. Jon Pult tschartgea d'interpretar igl caracter digl noss pievel grischun: el describeva l'ò la sia tendenza contemplateiva, sia prudentscha, seriousadad, fo attent scu nous grischuns ischan stgers cun plets (i fiss d'aschuntar schi anavant scu igl vegn Vuclegna sleia betg las gliangas), scu savagn zuppantar igls noss sentimaints, scu ischan diffidents vers esters. Da l'otra vart catta el tar igl noss peivel ena gronda forza da lavour, en' energieia stupenta cumpagneda cun en veir spiert creativ. Sainza dubi attesteschon tots observatours agls Grischuns ena veira attatschadad agl sulom patern ed all' ierta digls pardavants.

En oter segn characteristic (an special) digl pievel rumantsch è igl sies particularissem sen tarragn lingustic. Mintga vallada, bod mintga vischnanca, ò ainten igls tschentaners passos sviluppo igl sies agen idiom: igl cantun grischun preschainta uscheia anc oz en veir dorado per profundas perscrutaziuns filologicas, ma cumporta sainza dubi er fermes svantatgs per igl avigneir e per igl cumbatt an favour dall' ierta comunabla.

Nous lessan cun chesta modesta lavour illustrar igl origen comunabel digls noss divers idioms e stgaffair uscheia la punt tranter

las differentas valladas. Chel tgi peglia la peda da stibgier igl noss lungatg e d'observar igl noss pievel a ruschanar, stat stupia dalla buna luna, digl humor, dallas sgnoccas tgi curseschan de per de sen nossas veias, tradeschan l'orma digl pievel e dattan l'expressiung populara adequata dalla sia taimpra. Giond pi a fons ans sa fo partschiert tgi igl noss pievel ò acquisto an tschentaners en fegn dung d'observaziun e tgi el ponderescha cun clera raschung igl destign uman. La bucca digls noss pardavants è meta, ma oz fa santeir anc oz tras *detgas, proverbis e sentenztgas* tgi passan da bab a feagl, da tatta e beadi, da generaziun an generaziun. Po capitar scu tals proverbis, naschias an taimp lontan, piteschan donn, meidan furma e bagn savens er muntada, sa sperdan digl tottafatg partge ins anclei betg ple lour senn original.

Nous vagn sfiglia en po igl material digl DRG a Coira e tschargea or dalla part anc betg publitgeida en pér tgavazzigns: els dessan ans porscher en spievel, en maletg digl pansar digl noss pievel retic tgi ò mantignia fastezs da cretas paiangas anfignen igl de dad oz, ma dat da l'otra vart er pardetga dalla sia profunda cardentscha cristianga. Igl tgavazzign matta dess alla fegn far reveiver la part suglialeiva dalla veta an tera rumantscha.

Dischoel — Darschalet — Ischier

Igl uestg Caminada barmeir ò ainten la sia ovra «Die verzauberten Täler / Kulte und Bräuche im alten Rätien» ans do ena stupenta visiung digls usits antics da noss babungs e cumpruvo scu blers continueschan igls cults preistorics retics dall'ava, digl *fi*, dallas *plantas*, dalla *crappa* ed èn d'origen paiang. Eгна dallas expressiungs las pi anticas digl rumantsch anc ossa an vigour è sainza dubi igl *darschalet* (Surselva), *dischoel* (Nagiadegna) u *ischier* scu nous igl numnagn an Surmeir. Egn digls prancepis digl imperi roman era chel da lascher intact dasper igl cult uffical igls cults regionals digls pievels tgi els vevan sottamess agl lour domini. D'en tal cult, u ins pudess prest deir d'ena tala cretta blava, ans rachinta sontg Augustin. Scu giuvnal da sontg Ambros, a lez taimp uestg da Milan, ò el pasanto treis onns ainten la metropola romana, noua sa concentravan las tendenzas missionaricas cristiangas dallas valladas reticas e dalla Germania meridiunala. Lò varo sontg Augustin franc amprandia a

canoscher er igl cult celtic digl qual el ans relatescha ainten sia ovra «De civitate Dei». Ainten igl tgapetel 23 delucidescha igl autour la dumonda schi anghels scu essers spirtals pudessan contractar la lètg cun femnas d'amparnevla cumparsa e tschandar cotras la razza digl gigants. El alleghescha an chel connex er detgas celticas tgi rachintan da demunis tgi mulestan las femnas da notg. Igl pievel bass nomna ellas «Incubi», igls galliers però vegian per tals demunis igl nom *dusii*. Igl Tessin ò mantignia la furma *lencuf* (er endic, incaf), dantant tgi igls pievels muntagnards on aschunto agl pled celtic igl suffix diminutiv *-ioulus*. La furma celtica *dusiolus* ò tschandro dischoel e las otras furmas alpinas. Ed oz siva ple tgi 1500 onns rigia igl dischoel anc la fantscheia digl pievel. Tenor l'opiniung generala digl noss pievel è igl darschalet en spiert malign nocturn, invisibel tgi sa platga da notg segl pèz, stomi u cor da tala maniera tgi la povra createira na po betg sa muantar ni anavant ni anavos. Anc igl 1950 ò igl redacter digl DRG Dr. Alexi Decurtins nudo a Muster igl suandont: «Durschalet dat ei, gl'iez ei lu garantiu». Ainten igl decurs digls tschentaners ò la fantscheia digl noss pievel transfurmo las ideas celticas ed attribuescha agl darschalet er otras qualitads: Uscheia è tenor en correspondent da Chamues-ch igl «dischoel üna bes-chetta chi tettaiva or igl infants da fascha ed è la causa cha eir mangiond enormamaintg restan majers. (I sa tratta cò franc d'ena anfladetna d'unfants da tetta.) Citats moderns rimnos an Surselva provan scu anc oz gliuout viglia siva ena notg cun gravezza da trer igl flo repetan: «jeu tegn che jeu hagi giu il darschalet questa notg. Jeu sun lavaus che jeu pudevel bucca trer flad». Ed ad enna donna da circa 40 onns, cura la veva gia gl'amprem unfant, parevigl scu en sprer fiss nia da tgombr' aint e vess sbattia cun las alas . . . Ainten igl novissim taimp cumpara igl darschalet ple scu ena reminiscenza da vigl, quasi scu ena metafra. «Ti has stui udir verdads che schain par ei aunc oz il di a ti sil pèz sco in darschalet». Ed en oter autour modern screiva: «O quens s'emplunan en truclet, schain sil pèz sco in darschalet».

Igl dischoel è cunaschaint er an Svizra Bassa sot igl nom *Doggeli*, a Glaruna vignel numno Schaettli. Aint' igl Emmental per exaimpel turmaintel la biestga an uigl e la dumang ins cattigl dus vatgas lieidas ainten ena cadagna; el tetta tremas e tgoras e parfign igls unfants pitschens. An Svizra franzosa (Jura bernois) ò igl darschalet nom «foulta». Igl franzos igl nomna «cauchemar» e Larousse dava avant

pac onns anc scu significaziun: «sensation d'oppression pendant le sommeil comme par la présence d'un poids lourd sur la poitrine». Ena definiziun tgi corresponda quasi exact a tshertas informaziuns tgi nous cattagn ainten igl material digl Dicziunari rumantsch.

Dia — Diou — Dieus

Bandunagn la tradiziun paianga tgi nous pudessan amplifitgier cun las *uldauna*, *diala*, cun la canzung da sontga Margriata, cun las Ventgas (tudestg *Feen*, *Nymphen*) igls *tignus* e tants oters plets orvart interessants e retgs da significaziun per intercureir scu igl *spiert cristiang* ò do la taimpra agl pansar digl noss pievel. Nous vagn parchegh tsharnia igl tgavazzings *DIA*

- 1° Igl pievel crei fermamaintg ainten la providentscha divina. «Huom propona e Dieu dispona» (Brail). Schi nous ans gidagn l'egn l'oter, schi gida Dia tots. «Ûn per l'oter e Diou per tots» (Lavin, Sent). E cun en bel maletg expriman igls Sursilvans lour cunfidanza ainten igl Signer. «Cura la teila ei urdida, tarmetta Dieus il fil». Schi crouschs e travaglias gravagevan lour existenza, schevan igls noss bungs vigls: «An Nom da Dia». A Lags ò en informatour santia igl bel proverbi: «Vul Dieus nus consolar, sa negin strunglar».
- 2° Igl pled ed igl nom da Dia cumpagnevan e cunpognan an part an oz tottas lavours tant dalla casarigna an tgesa scu digl pour an uigl e segl fons. È la pasta truscheida, fo la massera ena crousch sessour cugl mang (Sevgein) u cun la pala sen la bucca digl furn e dei «Dieus carschenti!» «Dieus benedeschi speisa e bubronda» dei ins an Surselva, sch'ins metta giu paintg segls pizzochels, cura ins snezza igl pang, en caschiel u giun faner en toc fagn ed ans metta vetiers: «Dieus mantegni pli che jeu prendi e meins ch'ei ruchegia» (Sevgein).
- 3° L'existenza digls noss pors dapenda dalla tratga da biestga. Igl pavlung ò grond quito digls sies biestgs e pi bod bandunav' el a Riein betg igl uigl sainza igl giaveisch: Dieus consalvi. A Vaz giaviescha igl pour cugls plets «Dia cuzzainta» bung migliuramaint agls tiers malsangs. An Nagiadegna dei (u scheva) igl pour «Diou detta sort e vantüra» bandunond igl uigl. La premaveira cura l'erva è no er segls ots, von las malgias sen las pastgeiras

dallas aclas u digls colms. Igls movels meidan uigl: Cun igls plets
«Dia detti ena buna midada!» bandunga igl pour l'acla (Vaz).

- 4° Far soltg, arar, samnar, erptger e meder igl agen sel u grang,
l'atgna avagna chintainsa tranter las pi belas occupaziuns digl pour
muntagnard. Surdat el alla tera igl sem cun ena tscherta angoscha,
roi el tgi Dia banadescha e carschainta e fo igl segn dalla crousch
cul moni digl rastel (Tujetsch). Ed a Sevgein aschuntescha igl
pour «Dieus seigi ludaus, benedius ed engraziaus!»
Chellas lavours digls fons on natural er adegna inspiro noss scri-
bents e poets tar las pi genuignas poesias. Nous lessan angal citar
scu exaimpel ena part dalla stupenta poesia da *Aita Stricker* in-
titulada:

Bracheda

Chafuollas fargunadas
ruot sü han il terrain.
I scouschan las suolchadas
sco plaias da seis sain.
Savur da terra s-chüra
sbuorfl' our da sies intern . . .
Semnain cun buna spranza
Las spias crescharan
Mettain in *Dieu* fidanza
Rovand ch'El rump' il pan.

- 5° Igl carstgang veiramaintg cultivo è angraztgevel. Noss vigls an-
graztgevan cun deir «Dieus paghi» (Sevgein), u «Dia az detta
igl sontg parveis» (Vaz). U an Surses: «Paia Dia, Nossadonna,
Dia renda paia». Chesta davosa furma è anc oz usitada. Ma segl
antier stuainsa admetter tgi bleras da chestas belas isanzas sa
sperdan veaple e tgi la nossa giuvantetna e la generaziun da mez
strousch las dovra ple.
- 6° Ena dablezza umana fitg rasada è igl stirnidar (starnüdar). Tge
de ins sessour an tera rumantscha? A Tujetsch: Dieus gidi aunc
tschien onns, lu vegnas ti vegls! Rieti ainten la sia Grammatica
teoretico-pratica per imparare la lingua romancia noda: «Dieus
tei gida» scu giaveisch a chel tgi starneida. Sumigliant er an Sur-

meir: «Dia gida!» A Müstair ins saintigl: «Dieu ta jüda!» E scu rasposta segl «Dia gida!» ègl usito an Surses an oz: «Sen parveis!» Gl'è nia pratandia tgi tal giaveisch «Sen parveis!» geia anavos anfignen tar la mureia gronda digl prancepi digl 17avel tschentaner noua igl starnidar vess constitua igl ampren segn cler dalla malsogna tgi igl ple manava tar la mort.

- 7° Igl pled Dia cattainsa savens per deir cumgio. «Ils giuvens sun gnits a dir adieu», uscheia a S-chanf. «Adieu stai bain, a bun ans vair!» è igl saleid pi cunaschaint ainten tot la Nagiadegna Bassa ed an madem taimp er l'antschatta d'ena canzung populara. «Va in maun da Diou» varo detg a Müstair ena buna mamma agl fegl tgi geva agl ester a gudagner igls sies pang u an sarvetsch ester. «Stei cun Dieus» e «Dieus pertgiri» è anc oz igl saleid da mintga de. «Passar sainza dir ne Diou ne sonch» signifitgescha a Müstair eir davent sainza salidar. Humor sa mesda aint igl saleid da Müstair «Diou ta cumpogna cun crap e rancogna».
- 8° Retgas e da profund sentimaint èn las usitadas furmas da *condolar* e mianc fitg diversas tranter las valladas renanas e la Nagiadegna. La Nagiadegna: «Dieu l'heia piglio sü in grazcha». An Surselva: «Dieus hagi si'olma (u), Dieus hagi po fatg grazia cun sia olma». An Surselva vign detg chesta furma cura ins ratscheva la notiztga dalla mort d'en paraint u cunaschaint ed ans rapeta tal giaveisch siva mintga rusara u siva mintga uffeci recito an tgesa digl defunct. An Surmeir dei ins anc ozande: «Dia vegia l'olma digl bung mort». U «Dia igl detta en bung pôss, Dia igl detta igl parveis!» Sumigliaint tunga la condolentscha an Müstair e a Ftan: «Diou haja ratschavü si' orma, (u) Diou haja si' orma in tschêl!» Uscheia cumpogna igl pled «Dia» noss giovens e vigls tras la veta e dat ad els sustign e cunfiert ainten tottas travaglias.

Diavel

Dagn ossa en tgit segl grond inimei da Dia! Consultagn gl'ampren igl nov Testamaint per ans far en curt maletg digl diavel. El è, scu detg, igl inimei da Dia, igl prenci digls anghels crudos, el tainta sen totta maniera igls umans, porta ad els sfurtegnas. Igl umans èn sottomess alla pusanza digl *nosch* e *Satan* ò dumando agl Signer da pudeir crivlar igls giuvnals scu sel. Las Palantadas da Son Gion nomnan

el la *zerp*, igl grond *drag*, igl adversari e calumniader, precipito segl noss planet. Cun tung profetic prevei igl apostel (cura saron cumplanias igls melli onns) scu Satan saro libero dalla sia parschuneia e pudaro surmanar igls umans sen tots quater punts digl mond. Ma Cristus ò vantschia sia pussanza ed igl giuvenessende dess el neir sintinztgia per adegna. Chegl an curts plets igl maletg tg'ans dat la sontga Bibla.

Scu vei igl noss pievel rumantsch igl diavel, igl sies ager e *demanar*? Igl diavel porta divers noms: an Surselva p. ex. il giavel, il ner, il da corns, il satan, il barbuzi, il gianter.

1° Igl noss pievel dovra igl nom digl diavel per smaladeir. Gian Fontana describeva ainten ena novella «sco la faultsch ha oz negin miers e bein enqual giavel metscha orasut ses dents». «Il diavel at porta» saint'ins a Tschlin, dantant tgi a Vnà en confident ò nudo: «Mo schi'l diavel at strangla!» Ed a Mustér: «Il giavel mondi cun tut ensemen! Va nua chi'l giavel ei mai staus!» «Far igl giavel cun in» signifitgescha an tot la Surselva lavar ad egn bravamaintg la testa. D'otra vart porta igl smaladeir franc er disoletg, partge «Sch'ins cloma tudi il giavel, sto el bein vegnir zaccu», manegian chels da Domat. La detga engiadinesa: «Cura ins discuorra dal diavel, as vezza las cornas», vot deir tg'ins dess betg malager mengia neir las tgossas.

2° Schi la Bibla ans dei tgi igl diavel sa svistgescha scu igls anghels dalla gleisch, vot chegl franc deir tgi el tradescha, angionna, magna an errour igls umans cun totta schort rampigns. Uscheia davainta igl diavel per nous rumantschs igl simbol ed igl sinonim da simulader, fariser, ipocrit. A Müstair è ancunaschainta la detga: «Aunghels in chesa, diabels an piazza». A Murmarera, an Nagiadegna dovr'ins igl proverbi: «Inua chi'l diavel nu po aint, lo müda el be büschmaint». A Mustér: «Davontier eisi bibi, e davostier eisi giavel». En oter proverbi rapeta: «esser pi foz chi'l giavel».

3° Tenor la Sontga Scritgeira porta igl diavel sfurtegn agls carsgangs. Chella sfurtegn sa referescha segl bagnstar dall'olma. Ma l'experiencescha da mintga de mossa «Pü dal diavel ch'ün ais, pü fortuna ch'ün ha» (Chalender ladin 1935). An Surselva ed an tot la Nagiadegna vala: «Il diavel chaja adüna sül mantun grand» (confidents da Lavin, Ftan, Sevgein, Tujetsch) rapportan an di-

versas fumas igl madem proverbii). Er igls noss cumpatriots gualsers da Tavo canoschan chest proverbii: «Dr Tüfel schisst albig uf de grosse Hufe». La dumonda è schi igls daners portan u betg cletg agl uman? A Bravuogn manegian igls informatours cun fegn humor: «Anoua chi è raps, ègl *en* diavel, anoua chi nun è angins, ègl *dus*». Pi cler s'exprima igl confident da Nagiadegna: «Ingio chi d'ais munaida, ais eir ün diavel».

Sen la lunga porta er an chest mond igl mal nigra vanteira tgi pudess cuzzar agl uman, ed igl Signer banadescha igls bungas. «Ingio ch'il diavel metta sies nas, il bun signer nu lascha crescher erba» u «la fregna digl diavel vo an crestgas!»

- 40 Repassond igls numerous ranviamaints digl pled *diavel* ans ègl bod crudo se scu igl pled ò ainten igl decurs digl taimp pers la sia significaziun originala ed è davanto en mez linguistic per exprimer igls senn pegiorativ u parfign en simpel superlativ.

Scu superlativ cumpara igl pled ainten igls seguents exaimpels: «Quel vo scu ch'il diavel il purtess» (Zernez), per deir «el vo fitg spert». Igl pour sa legra d'ena buna stad noua las vatgas on dobler latg ad alp. «Ossa varol caschiel da scuppar igl diavel per chest anviern» (Riom).

Dasper po igl pled diavel muntar ena tgossa fitg schleta. A Müstair ò igl correspondent nudo: «Quel ha eir viss il diavel» per deir tgi egn vegia fatg ena fitg schleta maridaglia. An Surselva dei igl pavlunz agl patrung: «Strusch in giavel gudess quei pavel» (parcheigl tgi el è fitg schlet). A S-chanf: «Eau n'ha viss il diavel in persuna» vot deir ia sung sto an fitg grond prieve. Schi a Riom la bubanaglia ò lavanto igl diavel e la sia mamma, onigl fatg gronda canera. Originals scribes s'inspireschan digl lungatg digl pievel per stgaffair novas metafras e stupents maletgs. Uscheia dovra Guglielm Gadola ainten egn digl sies rachints igl bel maletg: «Scha quels treis han quella gada negin success a Cuera, sch'ei il giavel uestg, e sia tatta regenza». Fitg risco ans para igl diavel dasper la venerabla parsunga digl uestg, ma scu detg l'expressiung è angal tgapibla an senn pegiorativ. Gian Fontana screiva «El ei sco in giavel vegnius si digl uffiern» per numnar ena parsunga treida e da schlet character.

An Surses, an Sotses, a Schons ed an Surselva cattainsa nundumbrevels exaimpels pigl superlativ scu «ferm scu en diavel, foz

scu en diavel» (Casti, Sour, Lohn, Breil, Pitasch ed oters lis). Fitg expressiva ans para er la detga d'egn da Riom: «I vot igl diavel e la sia mamma per neir a schoz». En oter s'externescha: «Per pudeir trattar cun chels diavels vottigl blera pazienztga».

Lagn concluder igl tgapetel digl diavel tgi pudess neir amplifitgia cun la muntada da misergia. «Quel ha eir da strer il diavel per la cua» (S-chanf, Champfèr). Igl confident manegia tgi la parsunga an questiung sa catta an gronda misergia.

La matta

Igl *dischoel* ans ò mano an taimps lontans cun sias cretas a nous en po stgeiras, *Dieu* ans lascha sa ragurdar digl spiert cristiang tgi duminescha igl far e demanar digl pievel digl taimp mez e modern ed igl curt excurs sur igl *diavel* ans ò persvadia tgi igl sies reginavel è da chest mond, digl de dad oz e tgi parfign el tgapescha e raschung la nossa tschantscha rumantscha cun tots igls sies divers idioms.

Ma la veta an nossas valladas ò adegna gia ed ò anc oz er la sia vart suglialeiva, amparnevla. La giuventetna, igls mats e las mattangs èn la flour da nossas vischnancas. Igl muntagnard, schi reservo tg'el è, pitost sitg, da pacs plets (igl lectour sa fetscha andamaint la caratteristica dada da dr. Jon Pult) è tuttegn sensibel alla bellezza d'ena frestga e sanga matta.

Nous vagn per ch'est'eda tratg anez la tradiziun orala, las detgas popularas, proverbis vigls e laschea sapientivamaintg d'ena vart (cun pitschnas excepziuns) la poesia. Avant tgi perscrutar igls pansar digl pievel sur chest tema, lainsa tadlar dus digls noss poets:

Andri Peer: *Ad üna mattetta*

Cun üna rösa at less cungalär,
mo massa bod ais ella sflurida.

Cun üna staila at paragliar
massa dalöntscha ais sia sclerida.
E neir ün anguel at nomnar
perche tremenda ais sia vgnüda.

Tü muntada d'aspettativa
est a nus anguel e flur e staila.
Leiva splendur e leiva sumbriva
partan cun tai, furtünada vaila.

Igls frestgs maletgs, igl profund sentimaint, igl ritmus elegant
captiveschan igl lectour e laschan anavos la visiung d'ena bellezza
passagera, fugiteiva quasi d'en oter mond.

Gion Peder Thöni: *Alla mia matta*

Te ist scu la gelgia flurenta da prada,
tgi derva sies tgalesch agl vent matutin
e beva avidmaintg las larmas -ruada,
tgi glischan scu pedras ved sies carungign!

Te ist scu saletscha cun fatscha purpura;
Ties îgl è saragn, scu mies fons lai alpin,
Ti' vouch è igl vent tg'aint igls schembers sursura,
purtond talatgem da return vespertin.

Cumparsa mievla, er cò en frestg maletg d'ena matta tgi ò incanto
igl poet da tala maniera tgi igl vent igl lascha santeir sia vouch, igl
tgalesch dalla gelgia tradescha igls sies lefzs e la sia iglida uscheia
carigna fo andamaint igl fons d'en lai alpin.

Laschagn ossa ruschunar igl pievel! Tge dei el dalla matta?

- 10 «Pan d'ün di, vin d'ün an, chaschöl da duos, mattas da vainch
ans» (S-chanf) chegl è bagn igl maletg dad ena bela matta giovna,
da plaschevla cumparsa, dapertot bagnveisa, stimada. An Sur-
selva nomn' ins las mattas simplamaintg «las bialas» ed a Lags
manegia en confident: «Muneida veglia e bialas mattauns ei tut
che ha bugen!» Igl stgaffeider ò orno la matta cugl dung da be-
lezza exteriora, ma tuttegna manegia en vigl proverbi sursilvan
an moda en po massiva: «Ina matta senza curals, ei sco ina
vacca senza stgella». Er la frisura exequeida cun gost contri-
buescha a render plaschevel igl exterior dalla matta. «Chi bella

matta voul parair, la pel del cho la sto dolair» (Lavin, Schlarigna). Igl proverbi vot bagn deir tgi igl sfaltreir scu tgi totga, fo chi e lò er mal. Ma tge sacrifezis è la matta pronta d'acceptar per augmentar sia cumparsa! Igl giaveisch da davantar e rastar bela, para dad esser quasi amplanto aint dalla nateira. Mamma vei scu la mattatscha ò betg viglia da magler la boglia sen meisa. Ella la dat curasch cun la detga: La buna pappa fo la bela matta! Monta però bellezza er cletg e vanteira? È la bellezza en impegn, ena garanziaa pigl avigneir?

An mintga cass catta la bela matta tgunsch en marous. An Nagiadegna Bassa vign cito igl proverbi: «Üna bella matta ha blers marus» (Strada). Ed en oter proverbi cumprova: «Bela matta e noscha roba chattan adüna amatuors!» Igl lectour stat forsia stupia scu la bela matta è cò paragonada cun la schleta roba. A Tschierv noda en confident: «Bellas mattas e bun vin nu mainan ad üna buna fin!» La bellezza exterioura sainza la buntad digl cor na pon franc betg manar tar ena buna fegn, vot deir tschandar ena lètg ventirevla, vign bagn ad esser igl senn da chesta detga. Pi inquietant per igl noss giovens tgi sa laschan levamaintg impressiunar ed inflammar dalla bellezza è las sententzgas tgi suonan: «Bela matta, tschoffa donna». An Schons ed an tot Surmeir scuntrainsa la madema detga cun pitschnas variantas ed er an Nagiadegna citeschan confident: «Bella matta, suoscha duonna!» Chesta malamparnevla experientscha fatschevan er noss cumpatriots giun Svizra Bassa. Jeremias Gotthelf ò ainten sies humoristic rachint «Wie Joggeli eine Frau sucht» descretg cun fegna ironia scu las belas mattas son esser donnas tschoffas. «Maitle wie geschleckt, a Frau wie en Butze» sa cloma igl proverbi sumigliaint an Svizra tudestga.

- 20 La bellezza tschendra supergia, luschezza. Ins tgapescha tgi en bab da famiglia scu gl'è detg a Mustér d'en confident «hagi il detg quet cun sia matta»! Igl Sursilvans on stgaffia la detga: «Vul ti la loscha matta, Lu hast ti era la salatta» (Glogn 1935) e loschas mattauns ein savens las pli traladidas dunnauns (Lags). A Curaglia vainsa catto per igl madem partratg l'expressiung mecta massiva: «Loschas mattauns, tschuffas vannauns!» Igl Engiadines è cò dalla madema ideia. «Matta superbogia, duonna da merda!» Ans para tgi igl pievel viglia deir tgi las mattangs loschas

perdan pi tard ainten las travaglias da mintga de e cura gl'onn da purtar igl burdi d'ena numerousa bargeda la supergia tgi demussavan da giovnas e dettan ansomma navot ple segl exterior.

30 Tge schevan igls noss vigls dallas *mattas retgas*? An stretgas relaziuns montagnardas noua igl tarragn era pi bod ed è anc oz per part igl sulet fundamaint d'existenza dastgainsa betg esser stupias schi la matta retga gudiva tar igls mats tschertas preferentschas e las giolda sainza dubi anc oz. Igl gioven sen tschertga da maridar pansava agl avigneir d'ena numerousa famiglia. Detgas u proverbis an tots idioms attesteschon la madema idea cun divers maletgs u metafras. Tujetsch: «Ina matta reha e magnucs da paupara glied vegnan betga vegls.» An Nagiadegna Bassa: «Las mattas richas ed il chaschoel dil pover madüran spert.» Iglis noss cumpatriots gualsers deian: «Richi Meitschi und arme Lüte Chäs si gli rif.» Igl madem partratg espriman er oters maletgs: «Las tgotschas digl bab fon belas mattas» (Surmeir). Igl proverbis engiadines «Bleras vachas nairas fan albas las mattas nairas» vot deir tgi la gronda facultad lubescha er a treidas mattas da catar en marous e far uscheia ena buna parteida. «Prada ed erš ed ers e prada alla matta fan parada.» Igl bel fons digl bab è scu en ornamaint per la matta.

40 La bellezza dalla giuventetna passa. P. Alexander Lozza ò an moda concisa exprimia chella profunda malancuneia e chella passadetna an ena poesia e pi tard sviluppo igl madem tema ainten ena novela:

Sur chesta sava cun igl vel da spousa
igl front an gelgias, rosas aintamang
scu l'alva tras igls veders, la dumang
ell'era neida bela, radioua.

Oz volla morta, siv' en onn, poretta
igls mangs an crousch, segl cor igl crucifetg!
Oss stat chel cor schi bung, schi doltsch, schi retg;
per ena veta, — — olla do la veta.

Ena giovna mamma ò sacrificgia sasez per render la veta ad en infant.

Tumliastga, Schons e Nagiadegna rapetan an moda e maniera quasi sumigliainta scu la belezza passa, sflurescha, ma savens per mancanza da daschaintadad:

Biala matta stada

Ed ussa bucca pli.

Ha schau bitschar ils mats

E quei ei bucca bi (Dalin, Lohn, S-chanf, Panaduz).

50 Mattas e mat.

Dr. Gian Caduff describeva ainten sia interessanta ovra «Die Knabeschaften Graubündens» igls strantgs usits e las isanzas tgi regulavan pi bod ed an part anc ainten igl noss tschentaner las relaziuns tranter mats e mattangs. Chellas isanzas vevan la furma da cleras prescripziuns e startetgs. An noss connex lainsa ans restranscher segl usit dad eir a mattangs. Tge retg domber da pleds porscha igl noss lungatg per denominar l'expressiung tudestga «hengert»? ir a tramagliar ina matta, ir a biala stiva, ir a far l'amur, ir a mattauns, ir a cazzola, ir a plaz, ir a vitg, ir a zules, ir a tramagliet, eir a pitgier per numnar angal igls tgavaz-zigns sursilvans e surmirans. Tot chellas expressiungs montan: eir tar la matta la quala igl mat vot gudagner scu spousa. Or digl startetgs resultescha tgi per eir a mattangs valevan minuziousas restricziuns. An tscherts lis erigl scumando dad eir a mattangs igls vendardes u durant igl taimp da curesma. Pigl ple igls mats gevan tar la matta an cumpagneia da 3—4 dels. Las mattas lo-ancunter vevan da darveir igl isch tgesa siva igls veir laschea spitgier en bung taimp aint' igl pi grond freid digl anviern. La porta tgesa u gl'isch steiva dastgevan betg neir saros durant talas visitas, la gleisch mai neir stidada an steiva anfignen tg'igls tramagliuns, menders, schmarozels, plazarols, plazungs, plazzers, cavrers, fetters u muraders eran tar la matta a tarmagl. Ainten tscherts lis niva alloura magari er do a tgertas, dantant tgi egn digls mats (an roda!) pudeva sa tschantar segl banc pegna dasper la matta e la tigneur legra.

En maletg incantont, an madem taimp da frestga observaziun e d'inspiraziun veiramaintg poetica ò stgaffia Giachen Casper Muoth cun sias «Spatlunzas». Toni, mat retg ampurmess cun la prousa Rusina ratscheva las «bialas dil vitg» a spatlar (an Surmeir: stiglier) igl sies glin. An steiva è pront igl ansolver, an uigl

las monas da stiglier. Avant uigl sa rimnan igls «buozs» e mat-tatschs per tadlar las belas canzungs. Fitto la stentousa lavour anveidel las femnas e las «bialas» an steiva a tschagna noua igls adorateurs dallas «bialas» eran sa rabitschias per far en tur cun las «caras». Lura pren gl'organist si'orgla, trai ils registers e sco l'aura dil Rein sesburflan valzers e hospers. Giuvens aulzan il pei e las giuvnas siaran la bratscha stretg entuorn culiez e van entuorn rudiala. Schi anavant Muoth.

A Domat dastgevan igls giovens betg antrar an steiva avant igl firo da Son Martegn (11 november) ma stuevan eir giun curt ni star avant tgesa. Digl reminent eran igls giovens bi bod dall'idea tgi las mattas d'ena vischnanca partignessan ad els quasi scu bagn collectiv. Esters vevan cò da tscherner navot u riscavan freidas, schi nivan traplos a tarmagl tar ena matta. Er vivs (guaivds, vieus) eran sclos digl tarmagl uffical e stuevan, schi traplos, paer da beber agls mats.

Ena speciala furma da tramaglet era cunaschainta a Lavin. En informatour screiva: «Durant tuot gl'uviern gniva la juentüm insembel las dumngias saira per jouar o discuorrer, der sü ingia-viniras e chantar. Mincha tant lura gniva la schnarra a qualchedün dad ir a far si barricadas. Ils juens davant chasa dallas juvnas e viceversa. Üna vouta o l'autra jevan a far eir outras schmaldischuns sco manar davent üsaglias da paur, bennas, chars da grascha dal lö ingio chi deiran in tuot in auter lö dal comün.»

Igl noss pievel ò mai gia nom dad esser romantic e tuttegn cattainsa an las valladas renanas ed an Nagiadegna igl proverb: «La glüna ais il sulai dals mats e la spranza da las mattas.» Chels da Lantsch espriman tala sgnocca uscheia: «Igl cler-gligna è igl sulegl digls mats ed igl cunfiert dallas mattangs.»

Mattas tgi corran siva igls mats on tar nous betg en bung nom. Igl Engiadines deian: «Giuvintschellas chi cuorran davo ils mats, fouras chi cuorran davo las mürs.»

6° *Maridar.*

Nous lessan concluder chesta modesta lavour cun en pér cunsegls ed en qual detga tgi igls noss vigls on invanto per adiever da tot chels tgi painsan u pi bod u pi tard da fundar ena famiglia. Las mattangs dessan bagn ponderar avant tgi maridar. Cura el vo a mattangs, sa preschainta igl mat cun la fatscha rienta. Parchegl

admonescha ena detga da Riom: «Matta, matta at partgira, da rioms e da rantadeiras, da scrocs e da mutschignucs e d'en qualgti barletgucs.»

«Tots igls mats on la bucca fegna
ma digls crecr n'ègl betg egna:
ainten bucca onigl mel
ed aint' igl cor onigl aint spir fel.»

Pi numerous èn igls cunsegl's populars agls mats: «Mattauns che dattan lur fil a filar dueis ti bucca empruar.» Chella regla valeva digl taimp noua nossas bunas mammas e tattas filavan e tassevan sez ed eran loschas londergiu. G. C. Muoth lascha cantar las spatlunzas:

Bialas teilas
Ein las steilas
Gie franc
De grond cletg
En ina lètg.

Ma oz stessan igls ples giovens sainza donna, schi lessan suandar chest venerabel cunsegl.

Schi la matta tg'igl plai, meida la luna e na vot saveir navot ple del, dess la viglia sentenzga consolar igl mat: «Las mattauns ein pli variablas che l'aura d'avrel (Lags).

Ò igl gioven finalmaintg gudagnea igl cor dalla sia matta, òl da surmuntar en davos impedimaint: el sto gudagner igl consentimaint dalla mamma.

Igls Engiadines on stgaffia igl bel proverbi:

Chi chi voul nitscholas, sbassa la ramma;
Chi chi voul la figlia, dumonda a la mamma.

La bela viglia canzung engiadinesa: «A schi d'im tü bella che t'impaisast tü?» exprima cun plets divers igl madem partratg:

Chi chi voul nuschella, giaia sü per la ramma;
Chi chi voul la figlia sto gurbir la mamma.

Igl cunsegl da chels da Panaduz pudess forsa mutatis mutandis valeir anc oz ande: Egna matta ca vot maridar, sto saver tres tgiaussas:

far egna camischa dad umens, far paun e far egna suppa.

Noss excurs tras detgas, praulas, proverbis, sentenztgas an tera rumantscha è alla fegn. Schi modesta scu la raccolta è stada, ena conclusiung ans para tgi pudessan trer: Las variantas da detgas e proverbis dallas differentas valladas èn betg da nateira da pudeir disfrantzger digl totta fatg cler e net igl character d'igls abitants d'ena vallada e da l'otra. Nianzas existan e nous cartagn tgi igl lectour ò sez sainza difficultad pudia disfrantzger talas.

Igl scopo da chesta lavour è da sviglier tar giovens e vigls gl'interess per nossa ierta culturala tgi sa manifestescha an lungatg e tradiziun.

Bibliografea

- Dicziunari Rumantsch Grischun: igl material ordino sot igls tgavazzigns *diavel, Diou, dischoel e matta*
Annalas da la Società retorumantscha
Igl Noss Sulom, organ da l'Uniung rumantscha da Surmeir
Gian Caduff: «Die Knabenschaften Graubündens», Chur 1932
 «Stubeten und Schlittenfahrten in Bünden» (Davoser Revue: Oktober 1948)
 «Die bündnerischen Knabenschaften als Sittenpolizei» (Die Alpen 1939, Heft 6)
Christian Caminada: «Die verzauberten Täler». Olten 1961
J. Jörger: «Bei den Walsern des Valsertales». Basel 1947
Giachen Caspar Muoth: Ovras, Glion 1931/32
Henri Lössli: «Der Sprichwortschatz des Engadins». Winterthur 1944.